

НЕДОЛІКИ У СПІВІ ЯК ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ВИКЛАДАННЯ ДИСЦИПЛІНИ “ПОСТАНОВКА ГОЛОСУ” У ВИЩІЙ ШКОЛІ

УДК 784.9:378.147

DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4634.2023.277498>

Світлана Кишакевич, кандидат педагогічних наук, доцент
кафедри вокально-хорового, хореографічного та образотворчого мистецтва
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
Галина Стець, кандидат педагогічних наук, доцент
кафедри вокально-хорового, хореографічного та образотворчого мистецтва
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

НЕДОЛІКИ У СПІВІ ЯК ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ВИКЛАДАННЯ ДИСЦИПЛІНИ “ПОСТАНОВКА ГОЛОСУ” У ВИЩІЙ ШКОЛІ

У статті визначено й охарактеризовано низку основних недоліків у співі, які виникають при викладанні навчальної дисципліни “Постановка голосу” у закладах вищої педагогічної освіти, а також окреслено шляхи їхнього подолання задля розвитку та вдосконалення професійної вокально-виконавської майстерності, що є запорукою успішної вокальної діяльності.

Встановлено, що більшість вокальних дефектів, які проявляються у процесі співу, є набутими та піддаються корекції у результаті наполегливої роботи педагога зі студентом.

Ключові слова: недоліки у співі; постановка голосу; голосовий апарат; звукоутворення; тембральне та інтонаційне звучання; методи співацького навчання.

Лім. 10.

Svitlana Kyshakevych, Ph.D. (Pedagogy),
Associate Professor of the Vocal and Choral,
Choreographic and Fine Arts Department
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
Halyna Stets, Ph.D. (Pedagogy),
Associate Professor of the Vocal and Choral,
Choreographic and Fine Arts Department
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

DEFECTS IN SINGING AS PROBLEM ASPECTS OF TEACHING THE DISCIPLINE “VOICE PRODUCTION” IN HIGHER SCHOOL

The article identifies and characterizes a number of major shortcomings in singing that arise when teaching the subject “Voice production” in higher pedagogical educational institutions, as well as outlines ways to overcome them in order to develop and improve professional vocal performance skills.

Based on the analysis of psychological and pedagogical literature, a system of singing training methods is substantiated, which helps to eliminate the shortcomings of sound production. The essence of such concepts as open “white”, flat sound is revealed; hypertrophy of chest sound; vibrato; tremolo “rocking” of the voice; throaty, pinched sound; “singing in the nose”, or snobbishness; impedance; forcing; detonation; neopert sound; sluggish sound; dizziness and hoarseness.

The main focus is on the theoretical and methodological foundations of the formation and development of professional vocal sound, which requires gradual training of the vocal apparatus. The expediency of studying the works of the school song repertoire in the process of teaching the discipline “Voice Production”, which is the key to overcoming many shortcomings in singing, is substantiated.

It is noted that defects in singing arise as a result of many reasons, which are primarily related to the insufficient development of musical hearing, the mutation period, transferred diseases, incoordination of hearing and voice, shortcomings of vocal and methodical work in the process of singing. Systematic instrumental performance or solfège of problematic vocal fragments will help correct intonation inaccuracies.

It has been established that most of the vocal defects that appear in the process of singing are acquired and can be corrected as a result of the teacher’s hard work with the student. It was found that the performance of appropriate vocal and performance techniques, a rationally selected educational song repertoire, active concert activity and student participation in various cultural and artistic events will contribute to the improvement of performance skills and professionalism, which is the key to successful vocal activity.

Keywords: deficiencies in singing; voice production; voice apparatus; sound production; timbral and intonation sound; methods of singing training.

Постановка проблеми. В умовах кардинальних змін сучасного освітнього простору актуалізується проблема викладання мистецьких дисциплін, зорієнтованих на розвиток та формування вокально-виконавської майстерності, яка забезпечує активну творчу музичну діяльність

НЕДОЛІКИ У СПІВІ ЯК ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ВИКЛАДАННЯ ДИСЦИПЛІНИ “ПОСТАНОВКА ГОЛОСУ” У ВИЩІЙ ШКОЛІ

та художній процес. З усіх видів музичного виконавства саме вокальне мистецтво базується на професійній майстерності володіння співацьким голосом, адже спів є одним з могутніх чинників формування духовної та естетичної культури особистості, її здатності до естетичного сприйняття навколишньої дійсності.

Вокальна підготовка у ЗВО спрямована насамперед на опанування студентами різного роду вокальних навичок, технік співу, виражальних засобів, головною метою яких є формування та вдосконалення виконавської майстерності, та набуття професіоналізму. Однак у процесі викладання дисципліни “Постановка голосу”, на початковому етапі навчання виникає низка недоліків у співі, які стосуються звуковидобування, що здійснює негативний вплив на голосовий апарат вокаліста загалом, перешкоджаючи відтворенню правдивого художнього образу вокальної композиції.

Аналіз останніх досліджень. Проблема розвитку та вдосконалення професійної вокально-виконавської майстерності шляхом усунення основних недоліків у майбутніх вокалістів стала предметом дослідження багатьох науковців. Серед них В. Антонюк [1], І. Жеребецька [3], А. Карпенко [4], С. Кишакевич [5], В. Коробка [9], В. Курсон [9], М. Попелюк [3], М. Сливоцький [3], Г. Стасько [3], М. Стефанюк [3], Г. Стець [5], А. Хоменко [9], О. Шуляр [3] та інші.

Питання обґрунтування теоретичних і *методичних аспектів* педагогічної підготовки майбутніх співаків висвітлені в науковому доробку вітчизняних дослідників та вокальних педагогів, серед яких насамперед необхідно згадати праці О. Габель [2], Н. Гребенюк, Л. Дерев’яноко, М. Жишкович, В. Кузьмічової [6], Я. Кушки, О. Марцинківського [7], Н. Овчаренко, Т. Ткаченко [8], Ю. Юцевича [10] та інші.

Проте незважаючи на чисельність напрацювань з аналізованого питання, проблема не втрачає актуальності, що зумовило вибір теми нашої статті. Наявні дослідження виявляють значущість проблеми викладання навчальної дисципліни “Постановка голосу” у вищій школі. Це актуалізує подальший аналіз концептуальних засад, теоретичних, а також практичних аспектів професійної підготовки майбутніх вокалістів.

Метою статті є визначення та характеристика основних недоліків у співі, що виникають при викладанні навчальної дисципліни “Постановка голосу” у вищій школі та окреслення шляхів їхнього усунення задля вдосконалення професійної майстерності володіння співацьким голосом, що є запорукою успішної вокальної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Викладання навчальної дисципліни “Постановка голосу” у вищій школі необхідно здійснювати на основі головних принципів та положень, що забезпечують успіш-

ність навчального процесу. Викладач вокалу повинен вміти застосовувати індивідуальний підхід до кожного студента, поєднувати на заняттях його художній та технічний розвиток, впроваджуючи різноманітні цікаві форми та методи навчання, сучасні інноваційні технології. І весь цей процес повинен відбуватися поступово та послідовно.

Враховуючи принципи поступовості й послідовності у викладанні вокалу, варто зауважити, що саме на початковому етапі занять часто виникає проблема неправильного використання власного голосового апарату, що призводить до негативних наслідків у подальшій вокальній діяльності. У цьому контексті розглянемо деякі недоліки у співі, з якими стикаються викладачі вокалу у процесі викладання дисципліни “Постановка голосу” та окреслимо шляхи їхнього усунення.

Аналіз науково-педагогічної літератури засвідчує, що існує певний поділ недоліків у співі [3]. Так, приступаючи до вивчення вокального мистецтва, іноді виникає проблема вроджених недоліків, або ж тих, які виникли внаслідок певної важкої травми, – *органічних*. Така ситуація вимагає невідкладного медичного лікування та тривалого періоду реабілітації, що значно ускладнює навчальний процес. Часто в результаті нераціонального застосування власних вокальних можливостей та браку відповідних знань, умінь і навичок, виявляються недоліки, що належать до так званих, *функціональних*. Вони долаються у процесі вокальних занять з використанням спеціальних вправ під керівництвом високопрофесійного педагога.

Одним з найбільш поширених вокальних недоліків на початковому етапі навчання вважається спів, що передбачає відкрити манеру голосового *відкритого “білого”*, плоского звучання. Таке виконання характерне відсутністю роботи гортані при звукоутворенні, вокал позбавлений вібрато, якісного тембрального та інтонаційного звучання, у ньому немає дзвінкості через крикливу подачу голосних. Аналізуючи цей недолік співу, О. Шуляр слушно зауважує: “Таке звучання має різкий (“скляний”) характер, низький позиційно, не піддається нюансуванню, часто межує з криком, особливо, на верхах” [3, 174–175]. Виконання вправ на округлення звуку голосними “о” та “у”, на розвиток дихання, опори звуку та формування високої позиції сприятимуть усуненню цього недоліка та формуванню округленого прикритого професійного вокального звучання. З цього приводу доречним є твердження В. Кузьмічової, яка обґрунтовує переваги такого вокального прийому: “Прикривання звуку, яким людина зазвичай від природи не володіє, дає можливість співаку отримати рівний (за тембром та силою звучання) двооктавний (і більше) діапазон змішаного звучання з плавним переходом від грудної частини діапазону до головного” [6, 28].

Типовим недоліком для співаків-початківців є проблема *гіпертрофії грудного звучання*, що пов'язана з неправильним використанням *головного резонування*. Це стосується насамперед ліричних сопрано з досить сильним медіумом, які виконують альтові партії у хорових колективах. Подолати такий недолік можна шляхом рекомендації вокальних вправ низхідного характеру. Виконання цих завдань спрямоване на те, щоб студент “відчув власний тембр на всіх звуках вправ, викликаючи роботу головного резонатора”, – наголошує А. Карпенко [4, 76].

У процесі вокальної діяльності особливо важливим, при умові правильного звукоутворення, є володіння співаком природного та індивідуального *вібрата*, що надає тембровому звучанню особливої емоційності й унікальності у співвідношенні з його висотою та силою. Однак при напруженні голосових зв'язок, що супроводжується неправильною роботою гортані, виникають *недоліки вібрата*, які вимагають довготривалого та складного процесу виправлення. Йдеться про тремоловання (тремоляція, “баранець” у звуці), яке утворюється при надмірній вібрації голосових складок, “гойдання” (коливання) голосу, що, як зазначає В. Антонюк, “створює враження недостатнього vibrato” [1, 21] та про його повну відсутність, в результаті чого утворюється пряме, гудкоподібне звучання, про яке йшлося вище.

Дослідники проблеми недоліків у співі, зокрема О. Шуляр, наголошують, що, окрім напруження в роботі гортані, тремоляція та “гойдання” виникають і в результаті систематичного форсування звуку та нерационального дихання у процесі вокальної діяльності [3]. Оскільки ця проблема є доволі складною, вона часто не досягає бажаного ефекту в її усуненні. Проте при правильній роботі над диханням, зняттям зайвого напруження голосового апарату, з використанням найбільш зручного для вокаліста діапазону, поступово усуваються недоліки вібрата. Усвідомлене ставлення до власних недоліків та бажання їх подолати стануть запорукою успіху у подальшій вокальній діяльності.

При відсутності вокальних навичок іноді виникає проблема звучання горлового, затисненого звуку, який характерний значним напруженням у роботі гортані, відсутністю вокальної опори та незбалансованим диханням. Особливу увагу в подоланні цього недоліка треба звернути на виконання вправ, що передбачають розспівування голосних на “о” та “у”, таким чином звільняючи напруженість та формуючи відчуття вільної гортані. Для активізації вокального дихання та формування відчуття так званого опертого звука можна застосовувати придихову атаку, проте лише на початковому етапі навчання, для усунення цієї проблеми, а надалі варто використовувати у співі м'яку атаку для голосів, схильних до горлового звучання.

У контексті формування та розвитку раціонального співацького дихання, на основі якого утворюється професійне вокальне звучання, доречно навести найбільш поширені його дефекти, що іноді виникають у процесі вокальних занять. Автор власної методики викладання сольного співу у вищій школі О. Марцинківський зазначає, що такі дефекти вокального дихання полягають у:

- надмірному набиранні повітря в легені;
- піднятті грудної клітки;
- неправильній поставі корпусу співака [7].

Дослідник констатує, що систематичні тренування, розвиток та вдосконалення власного дихання сприятимуть забезпеченню успішної вокальної діяльності.

Серед тембрових недоліків виділяють також гундосіння, “спів у ніс” [9, 47], або гнусавість “носовий призвук” [3, 174], при якому відсутня висока вокальна позиція, м'яке піднебіння не виконує функції перекриття ходу в носоглотку, унаслідок чого звук спрямовується у носову порожнину. Ефективним методом в усуненні дефекту стане спів вокальних вправ на голосну “у”, “з відчуттям легкого позіхання” [9, 47], застосування якого сприятиме збільшенню імпедансу. Варто зауважити, що виконання імпедансу є одним з надзвичайно важливих у постановці голосу, оскільки оволодіння цим вокально-виконавським прийомом сприятиме досягненню співаком неабиякого акустичного ефекту, при цьому надмірно не перевантажуючи голосові зв'язки [2].

Ще однією доволі розповсюдженою проблемою недосконалого вокального звучання є форсування, що стає причиною надмірного перевантаження голосового апарату співака, намагання надати власному звучанню невластивої йому сили. Такий спів характерний неприємним тембром, фальшивим звучанням в інтонаційному плані, відсутністю польотності звуку. На думку В. Антонюк, ця проблема відразу не вирішується, а вимагає поступовості у тренуванні голосового апарату. Дослідниця зауважує, що найкращим варіантом подолання форсованого звучання є “рухливість вокально-технічної манери, коли темп і характер виконуваного твору не дають можливості для форсування” [1, 21].

Детонація – неточність та фальшивість в інтуванні також є недоліком голосоутворення, з яким стикається педагог у процесі викладання дисципліни “Постановка голосу”. Як стверджують науковці [3; 9], така проблема виникає унаслідок багатьох причин, які насамперед пов'язані з недостатнім розвитком музичного слуху, мутаційним періодом, перенесеними захворюваннями, нескоординованістю слуху та голосу, недоліками вокально-методичної роботи у процесі співу. Систематичне інструментальне виконання, чи сольфеджування проблемних вокальних фрагментів сприятиме виправленню інтонаційних неточностей.

НЕДОЛІКИ У СПІВІ ЯК ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ВИКЛАДАННЯ ДИСЦИПЛІНИ “ПОСТАНОВКА ГОЛОСУ” У ВИЩІЙ ШКОЛІ

Одним з важливих завдань “Постановки голосу” є формування та розвиток опори дихання, відсутність якого породжує звучання неопертого звука, позбавленого багатьох якісних характеристик. У процесі виконання повторюваних вправ на зміцнення співацького дихання можна подолати цей вокальний недолік.

Іноді голос співака-початківця набуває млявого звучання, якому притаманна в’яла робота гортані. Для цього дефекту характерні “під’їзди, в’їждження в звук” [3, 170], що позбавляють голос приємного тембрального забарвлення, емоційності й активності. Для усунення недоліка рекомендовані вокальні вправи на активність дихання та на “staccato” – “legato” у низхідному напрямку з відповідним ритмічним рисунком.

Професійному вокальному звучанню перешкоджають також недоліки, пов’язані з осиплістю та хрипотою, що виникають в результаті різноманітних захворювань голосового апарату, мутаційних змін, надмірного напруження голосу, а також співу “у невластивій для певного голосу манері” [3, 179] тощо. Долоати ці труднощі педагогу зі студентом необхідно шляхом виконання відповідних вокально-виконавських прийомів, створюючи сприятливу для цього атмосферу. Т. Ткаченко підкреслює важливість даної проблеми такими твердженнями: “Великим мистецтвом педагога є не нав’язування своїх методів, а терпляче систематичне створення сприятливого ґрунту для свідомого, завжди критичного їх сприйняття” [8, 30].

Важливим аспектом викладання дисципліни “Постановка голосу” у педагогічних ЗВО, у процесі якої виявляються як успіхи, так і недоліки сольного співу, є опрацювання творів шкільного пісенного репертуару. Продуманий пісенний репертуар – це запорука подолання багатьох недоліків у співі, про які було зазначено вище. Це мають бути твори, зрозумілі для студента та легкі для сприймання, які в жодному випадку не нашкодять голосу, а, навпаки, розвиватимуть вокальний діапазон та дихання, артикуляційний апарат, сприятимуть охороні голосових зв’язок.

Опанувавши основні вокально-виконавські прийоми у вищій школі та ознайомившись з усіма особливостями їхнього виконання, які виникали у процесі навчання, студент легко і доступно зможе розучити з учнями вокальну композицію, долаючи недоліки у співі. Саме тому у процесі підготовки зі студентом шкільного пісенного репертуару у класі постановки голосу доцільно роз’яснити та запропонувати йому, як майбутньому вчителю музичного мистецтва, методичні поради у подоланні недоліків при розучуванні пісні у закладах загальної середньої освіти:

- дотримуватися часових рамок під час співу;
- обирати твори, діапазон яких не перевищує октаву;

– співати з учнями легко, у жодному разі не форсуючи звук;

– уважно стежити за інтонацією, яка часто може бути нестійкою та коректно виправляти цей недолік;

– при перших ознаках втоми заняття співом необхідно припинити;

– пам’ятати, що для звільнення від співу передусім необхідна медична консультація [5, 6].

У контексті нашого дослідження вважаємо актуальною систему методів співацького навчання, описаних Ю. Юцевичем, які також сприятимуть усуненню описаних вище недоліків:

– *метод формування м’язових установок* або рухів (у процесі виконання вокальних вправ необхідно стежити за положенням гортані, формою рота, працювати над артикуляцією та дикцією, особливостями дихальної установки і рухів);

– *метод формування тембру голосу*, або метод зміни імпедансу, що полягає у зміні забарвлення голосних звуків;

– *метод розвитку та закріплення внутрішніх почуттів* (у результаті формується вокальна техніка, яка характеризується різним ступенем імпедансу);

– *метод застосування внутрішнього вираження емоцій та вольових розпоряджень* (перебудовується голосовий апарат співака, унаслідок чого формується професійне забарвлення вокального звучання);

– *методи слухових впливів* (полягають у взаємозв’язку органу слуху та гортані) [10, 87].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, проведене дослідження дає підстави стверджувати, що процес усунення недоліків у співі, які виникають при викладанні навчальної дисципліни “Постановка голосу” у вищій школі, є доволі тривалим та вимагає копійки роботи. Здебільшого, усі розглянуті дефекти є набутими та піддаються корекції у процесі взаємодії професійної вокально-методичної роботи педагога зі студентом.

Окреслення шляхів подолання визначених недоліків у співі, а саме виконання відповідних вокально-виконавських прийомів, раціонально підібраний навчальний пісенний репертуар, активна концертна діяльність та участь студента в різноманітних культурно-мистецьких заходах сприятиме вдосконаленню виконавської майстерності та професіоналізму, що є запорукою успішної вокальної діяльності.

На основі визначення та характеристики основних недоліків у співі можливе розроблення методичної системи професійної підготовки співаків до вокально-виконавської творчості, що є перспективним напрямом подальших наукових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонюк В.Г. Вокальна педагогіка (сольний спів) : підручник. Київ : ЗАТ Віпол, 2007. 174 с.
2. Виконавська підготовка за фахом (вокал) : методичні рекомендації / уклад.: О.І. Габель. Мукачево : РВЦ МДУ, 2022. 20 с.

3. Голос людини та вокальна робота з ним : монографія / Г.Є. Стасько та ін. Івано-Франківськ : Вид-во ПНУ ім. Василя Стефаника, 2010. 336 с.

4. Карпенко А.П. Формування вокально-виконавської майстерності шляхом подолання недоліків вокалістів-початківців. *Молодий вчений*. 2016. № 9.1 (36.1). С. 75–78.

5. Кишакевич С.В., Стець Г.В. Пісенний репертуар для дітей середнього шкільного віку : навч.-метод. посіб. Дрогобич : РВВ ДДПУ ім. Івана Франка, 2022. 44 с.

6. Конспект лекцій до практичних занять з курсу “Методика викладання дисциплін кваліфікації (вокал)” для магістрів денної та заочної форми навчання вищих педагогічних навчальних закладів / уклад. В.А. Кузьмічова. Харків : ХНПУ ім. Григорія Сковороди, 2020. 35 с.

7. Марцинківський О.О. Методика викладання сольного співу у вищій школі. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2019. № 66, Т. 2. С. 48–52.

8. Ткаченко Т.В. Методи самостійної роботи з постановки голосу для студентів заочного відділення на музично-педагогічних факультетах. *Молодь і ринок : щомісячний науково-педагогічний журнал*. 2011. № 5 (76). С. 30–33.

9. Хоменко А.Б., Коробка В.І., Крутько Н.В., Курсон В.М. Постановка голосу : навч.-метод. посіб. Ніжин : Вид-во НДУ ім. Миколи Гоголя, 2011. 113 с.

10. Юцевич Ю.Є. Теорія і методика формування та розвитку співацького голосу : навч.-метод. посіб. Київ : Музична Україна, 1998. 160 с.

REFERENCES

1. Antoniuk, V.H. (2007). *Vokalna pedahohika (solnyi spiv)* [Vocal pedagogy (solo singing)]. Textbook. Kyiv, 174 p. [in Ukrainian].

2. Vykonavska pidhotovka za fakhom (vokal) [Executive training by profession (vocal)]. Guidelines. (Ed.). O.I. Gabel. Mukachevo, 2022. 20 p. [in Ukrainian].

3. Holos liudyny ta vokalna robota z nym [Human voice and vocal work with it]. Monograph. G.E. Stasko and other. Ivano-Frankivsk, 2010. 336 p. [in Ukrainian].

4. Karpenko, A.P. (2016). Formuvannya vokalno-vykonavskoi maisternosti shliakhom podolannya nedolirik vokalivistiv-pochatkivtsiv [Formation of vocal performance skills by overcoming the shortcomings of beginner vocalists]. *A young scientist*. No. 9.1 (36.1). pp. 75–78. [in Ukrainian].

5. Kyshakevych, S.V. & Stets, H.V. (2022). Pisennyi repertuar dlia ditei sereidnoho shkilnoho viku [Song repertoire for children of secondary school age]. Educational and methodological manual. Drohobych, 44 p. [in Ukrainian].

6. Konspekt lektsii do praktichnykh zaniat z kursu “Metodyka vykladannia dystsyplin kvalifikatsii (vokal)” dlia mahistriv dennoi ta zaочноi formy navchannia vyshchikh pedahohichnykh navchalnykh zakladiv [Synopsis of lectures for practical classes from the course “Methodology of teaching qualification disciplines (vocal)” for full-time and part-time masters of higher pedagogical educational institutions]. (Ed.). V.A. Kuzmichova. Kharkiv, 2020. 35 p. [in Ukrainian].

7. Martsynkivskiy, O.O. (2019). Metodyka vykladannia solnoho spivu u vyshchii shkoli [Methodology of teaching solo singing in higher education]. *Pedagogy of creative personality formation in higher and secondary schools*. No. 66, Vol. 2. pp. 48–52. [in Ukrainian].

8. Tkachenko, T.V. (2011). Metody samostiinoi roboty z postanovky holosu dlia studentiv zaочноho viddilennia na muzychno-pedahohichnykh fakultetakh [Methods of independent work on voice production for students of the correspondence department at music and pedagogical faculties]. *Youth and the market: a monthly scientific and pedagogical journal*. No. 5 (76). pp. 30–33. [in Ukrainian].

9. Khomenko, A.B., Korobka, V.I., Krutko, N.V. & Kurson, V.M. (2011). *Postanovka holosu* [Setting the voice]. Educational and methodological manual. Nizhin, 113 p. [in Ukrainian].

10. Yutsevych, Yu.Ye. (1998). Teoriia i metodyka formuvannia ta rozvytku spivatskoho holosu [Theory and methods of formation and development of the singing voice]. Educational and methodological manual. Kyiv, 160 p. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 23.02.2023

*Як понесе з України
У синє море
Кров ворожу... отойді я
І лани і гори –
Все покину, і полину
До самого Бога
Молитися...*

*Тарас Шевченко
(Уривок з вірша “Заповіт”)*

*І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люди на землі!*

*Тарас Шевченко
(“І Архімед, і Галілей”)*

